

Ks. ANTONI KUBIK

MESJASZ POKORNYM KRÓLEM POKOJU U ZACH 9, 9—10.

I. Krytyka literacko-historyczna opisu króla Syjonu. — II. Egzegeza opisu. — III. Paralele między „pokornym królem Syjonu” Deuterozachariasza a „sługą Jahwe” Deuteroizajasza.

Rozdział IX rozpoczyna drugą część księgi Zachariasza.¹ Dzieli się ona na dwie sekcje (por. Zach 9,1 oraz 12,1), z których każda zaczyna się od słowa maśśa czyli przepowiedni, wypowiedzi proroczej.² Chodzi tutaj o antologię wyobrażeń mesjańskich, w których przeciwstawiają się sobie różne obrazy: oczekiwanie na Mesjasza królewskiego, a zarazem pokornego (Zach 9,9—10), rehabilitacja domu Dawida (Zach 12,7 nn. 13,1), wizja przebitego Mesjasza (Zach 12,10), teokracja wojenna (Zach 10,3—11,3) i teokracja kultu (Zach 14).

Wiele jest w drugiej części księgi Zachariasza problemów i niełatwo odszukać sens ogólny, który wiązałby ze sobą tych sześć rozdziałów.³ Mówi się o następujących po sobie bez żadnej progresji częściach,⁴ lub też o zbiorze prorocत्व.⁵ Proponowano wreszcie różne daty powstania tych rozdziałów, poczynszy od VIII⁶ i skończywszy na II wieku.⁷ Rozdziały 9—11, które na pozór zdają się wskazywać na sytuację historyczną przed niewolą, faktycznie dotyczą sytuacji znacznie późniejszej.⁸

Obecnie przeważa wśród biblistów opinia, że ostateczna redakcja Deuterozachariasza nastąpiła w czasach po niewoli. Równocześnie jednak przyjmuje się, że w Zach 9—11 mogły przechować się pewne elementy z czasów przed niewolą.⁹

1 Wiadomą jest rzeczą, że rozdziały 9-14, ogólnie zwane Deuterozachariaszem, znacznie się różnią od rozdziałów 1-8, por. ks. J. Homerski, Księga Zachariasza, w: Księgi Proroków Mniejszych, PŚST, XII, 2, Poznań 1968, 366.

2 Por. F. Zorrell, *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1964, 476n.

3 Por. A. Gelin, Agee, Zacharie, Malachie, w: *Bible de Jerusalem* 1951, 23.

4 A. Robert, *Les attaches littéraires bibliques de Prov. 1-9 et Zach. 9-14*, RB 44 (1935), 515.

5 Por. J. Touzard, *L'ame juive au temps des Perses*, RB 1917, 128.

6 Etapy badań nad Deuterozachariaszem szczegółowo zestawiał B. Otzen, *Studien über Deuterisacharia*, Copenhagen 1964, 11-26.

7 Por. A. Weiser, *Einleitung in das Alte Testament*, Göttingen 1957, 221.

8 Por. M. Delcor, w: L. Pirot — A. Clamer, *La Sainte Bible*, VIII, Paris 1964, 549n umieszcza powstanie tej części księgi w okresie od 312-180 r. p. Chr. Opinia jego wydaje się obecnie najbardziej uzasadniona.

9 Por. H. Birkeland, *Zum hebräischen Traditionswesen. Eine Komposition der prophetischen Bücher*, Oslo 1938, 92; A. Jepsen, *Kleine Beiträge zum Zwölf-*

W Ewangeliach, Zachariasz jest po Izajaszu najczęściej cytowanym prorokiem. Co więcej, gdy chodzi o opis męki Chrystusa Pana, to Mateusz, Marek i Jan, zamiast cytować szczegóły dotyczące „męża boleści”, wolą posługiwać się opisami zaczerpniętymi z Zachariasza.¹⁰

I. KRYTYKA LITERACKO--HISTORYCZNA OPISU KRÓLA SYJONU U DEUTEROZACHARIASZA

W każdej literaturze powstanie dzieł literackich oraz ich rozwój dokonuje się według pewnych prawideł. Stwierdzenie to odnosi się też do literatury hebrajskiej. Znajomość tych prawideł wyjaśnia pozorne braki w rozwoju idei. Okazuje się, że nie jest to spowodowane brakiem następstwa chronologicznego, a raczej wynikiem pewnej struktury literackiej.

1) Struktura literacka Zach 9,9—10

Układ księgi Deuterozachariasza cechuje pewien dość dobrze widoczny schematyzm.¹¹ Szczególnie uwidacznia się w tym schemacie paralelizm wyjaśniający pewne miejsca trudne do zrozumienia, do których należy między innymi tekst mówiący o pokornym królu Syjonu,¹² mówiący o nadejściu króla Mesjasza.¹³

Krótki fragment 9,9-10 stanowi zamkniętą całość wprowadzającą nową myśl niezależną od innych partii księgi. Każdy z obu wierszy składa się z sześciu stychów tworzących trójwiersze powiązane wewnętrznym paralelizmem i składających się na dwie strofy. Dzięki temu strofy te odznaczają się regularnym rytmem stwarzającym odpowiedni nastrój dla przedstawienia pokojowego charakteru pokornego króla Syjonu.

W układzie wierszy możemy tutaj dopatrywać się tak zwanego chiazmu, gdyż obie strofy tworzą w całości uzupełniający się kontrast. Pierwsza strofa (Zach 9,9) opisuje zjawienie się króla oraz Jego przymioty, następną zaś (Zach 9,10) pokojową działalność króla i Jego królestwo. W pierwszej mowa jest o Syjonie, o Jerozolimie, w drugiej zaś o całej ziemi. Pierwsza mówi o królu sprawiedliwym i zwycięskim oraz o łagodnym osłęciu, druga zaś mówi o zdruzgotaniu wojennych narzędzi, o bojowych wozach i koniach i o pokoju, który zapanuje na ziemi.

2) Tło historyczno-ideowe opisu

Zjawienie się pokornego króla Syjonu (Zach 9,9-10) poprzedza wizja kary i zbawienia narodów sąsiedzkich (Zach 9,1-8). Nie ma pewności, czy można w Zach 9,1-8 dopatrzeć się aluzji historycznych z czasów przed

prophetenbuch, 2, ZAW 57 (1939), 243nn odnosi 9,17 do czasów przed niewolą; zob. J. Bright, Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 5, Tübingen 1961, 1263n; La Bible de Jerusalem, Paris 1961, 987 umieszcza powstanie tej części „w ostatnich dziesiątkach lat IV w. p. Chr.”

10 Por. Mt 21,4n (uroczysty wjazd do Jerozolimy przed męką); 26,31 (dzieje męki); 27,9 (cytat dowolny Zach 11,12n). Mk 14,27 (przepowiednia zaparcia się Piotra). J 12,15 (uroczysty wjazd do Jerozolimy); 19,37 (śmierć), por. Zach 12,10.

11 Por. P. Lamarche, Zacharie IX-XIV, Structure littéraire et messianisme. Etudes Bibliques, Paris, 112.

12 Por. P. Lamarche, dz. cyt., 45.

13 Por. M. Delcor, art. cyt. 569.

niewolą.¹⁴ Wydaje się raczej, że należy w tych wierszach widzieć aluzje do czasów Aleksandra Wielkiego.¹⁵ Znamienne natomiast jest to, że opis Zach 9,1-8 dotyczy tylko Syrii i to w granicach wielkiego państwa króla Dawida. Obejmuje on tereny, które w czasach upadku potęgi asyryjskiej po śmierci Asurbanipala podlegały jeszcze Asyrii, ale które w ostatnich latach panowania Psametycha I i w pierwszych latach rządów Nechona faktycznie zajmowali Egipcjanie. Zach 9,1-8 zda się nawiązywać do czasów króla Jozjasza.¹⁷ Z Pisma Świętego wiemy, że Jozjasz odzyskał Betel (por. 2 Król 23,15n), doszedł aż do terenów pokolenia Neftali w okolicy jeziora Genezaret (por. 2 Kron 34,6), oraz że poniósł klęskę pod Megiddo u podnóża Karmelu, a sam zraniony zmarł w Jerozolimie.¹⁸ Prawdopodobnie odzyskał również te terytoria, które Senacheryb w 701 r. przydzielił miastom filistyńskim.¹⁹

Ideę wielkiego państwa Dawidowego, w którym Juda i Izrael będą związane, znali prorocy przed niewolą. Idea ta przyświecała prorokom-pisarzom pod koniec okresu monarchii.²⁰ U Izajasza (7,17) spotykamy się z myślą i obietnicą obu królestw w granicach królestwa Dawida i Salomona.²¹ Jeszcze wyraźniej zapatruje się Izajasz w takim duchu na przyszłość królestwa Dawidowego w 8,23-9,6, kiedy to Izrael wolny będzie od jarzma asyryjskiego i połączy się z Judą pod jednym berłem Dawidowym.²² Jeremiasz w obietnicy odnowy dla Izraela w rozdziałach 30 i 31 także odmalowuje idealny obraz połączonych obydwu królestw. U Ezechiela widzimy go w 20,40 nn; 28,25 oraz w wizjach przywrócenia królestwa Bożego (rozdziały 33-37).

Można więc mówić, że tradycja ta przewija się w nauczaniu proroków z czasów królewskich. Jej kulminacyjnym punktem była reforma deuteronomistyczna za Jozjasza, której idee podtrzymywano również po niewoli. Podjął je może również Deuterozachariasz i wykorzystał dla przedstawienia swojej ideologii mesjańskiej. On również pragnie przywrócenia tego idealnego królestwa Dawida, które rozpadło się po śmierci Salomona. Dlatego głosi on, że tak Izraelici jak Judejczycy po powrocie z niewoli zjednoczą się na Syjonie, gdzie niegdyś swoją siedzibę miał król Dawid, a gdzie odtąd mieć ją będzie przysły król Syjonu Mesjasz.²³

14 Por. E. Kraeling, The historical situation in Zach 9,1-10, *AJSL* 41 (1924) 12nn; A. Malamet, The historical sitting of two biblical prophecies on the nations; *IEJ* 1 (1950) 149n.

15 Por. E. Ellinger, Ein Zeugnis aus der jüdischen Gemeinde im Alexanderjahr 332 v. Chr. Eine territorial-geschichtliche Studie zu Sach 9,1-8, *ZAW* 62 (1949/50), 63-115; M. Delcor, Les allusions á Alexander le Grand dans Zach. 9,1-8, *VT* 1 (1951), 110-24; zob. M. Noth, *Geschichte Israels*, Göttingen 1959 313.

16 Por. J. Breasted, *Geschichte Aegyptens*, Vienna 1936, 307n.

17 Por. B. Otzen, dz. cyt., zob. *Der Traum vom israelitischen Grossreich*, 62-123.

18 Por. 2 Król 22,1-20 (Jozjasz królem Judy); 23,1-30 (odnowienie przymierza 2 Kron 34,1-33 (reforma religijna Jozjasza; przywrócenie kultu Jahwe); 35,1-27 (uroczysta Pascha).

19 Por. O. Eissfeldt, Ezechiel als Zeuge für Sanheribs Eingriff, *PJB* 27 (1931), 62n.

20 Por. O. Danell, *Studies in the name Israel in the Old Testament*, Uppsala 1946, 289.

21 Por. J. Lindblom, *A study on the Immanuel section in Isaiah*, Lund 1958, 26n.

22 Por. A. Alt, *Jesaia 8,23-9,6. Befreiungsnacht und Krönungstag*, w: *Festschrift für A. Bertholet*, Tübingen 1950, 29nn i 45n.

23 Por. G. Danell, dz. cyt., 257.

W Zach 9,9-10 przechował się liturgiczny charakter tekstu. Wstęp do tego fragmentu wskazuje na podobieństwo z innymi tekstami biblijnymi, które Jahwe proklamują królem. Słowami „wyśpiewuj, córo syjańska, podnieś radosny okrzyk „Izraelu” oznajmia Sofoniasz (3,14) uroczystą intronizację Jahwe na króla Izraela. Podobnymi słowami wita Zachariasz (2,14) triumfalne wstąpienie Jahwe na Syjon. Tak też wreszcie witają psalmy intronizacyjne króla.²⁴ Na wzór króla w znanej na Starożytnym Wschodzie liturgii nowego roku zasiądzie także pokorny król Syjonu na tronie Dawidowym, aby stamtąd zapanować nad zjednoczonym Izraelem oraz nad całym światem.

Król ten nazwany jest u Deuterozachariasza (10,4) pinna — kamieniem węgielnym, narożnikiem, filarem. O. Procksch trafnie dowodzi, że filarem tym, który złączy wszystkich ufających Jahwe w jedno, to nie kto inny, tylko przyszły król z dynastii Dawidowej.²⁵ Dlatego też słusznie ogół egzegetów, mimo kilku głosów przeciwnych,²⁶ w pokornym królu Syjonu Zach 9,9-10 upatruje Mesjasza.²⁷ Gdyby bowiem chodziło o jakąś osobistość przeszłą czy współczesną, jej charakterystyka byłaby bardziej sprecyzowana.²⁸ Jeśli się zaś przyjmie, że Deuterozachariasz mógł swoje nauczanie oprzeć na ideologii deuteromicznej,²⁹ sięgającej czasów reformy Jozjasza, oraz wnuknie w psychologię oczekiwań mesjańskich, które upatrywały w każdym królu z dynastii Dawidowej zapowiedzianego Mesjasza,³⁰ to nie będzie dziwić fakt, że prorok i tutaj używa określeń mesjańskich. Spodziewał się on może, że opisywany przezeń król będzie tym, który odnowi państwo Dawidowe. W wypadku zaś zawiedzionych nadziei nie potrzebuje wycofywać swoich przepowiedni. Skoro nie jest Mesjaszem ten, będzie Nim któryś z jego następców. Przepowiednie i nadzieje zrealizuje prawdziwy Mesjasz, którego Jahwe nie omieszka zesłać w swoim czasie.

Takie idee mogły przyświecać Deuterozachariaszowi przy opisie pokornego króla Syjonu. Po upadku Jerozolimy i zburzeniu świątyni, po wygnaniu i niewoli, prorok sam był niepewny, w jakiej osobistości współczesnej sobie upatrywać Mesjasza. Wydaje się, że wraz z całym ludem uradowany wyzwoleniem i powrotem do ojczystych ziem, skłonny był w Zorobabelu, potomku Dawida, widzieć figurę przyszłego króla-Mejasza³¹ i poprzez niego pragnął opisać przyszłego, prawdziwego Mesjasza. Mamy w nim postać na miarę Dawida (Zach 12,2), pasterza Izraela (Zach 11,4-14; 13,7) i księcia pokoju (Zach 9,9). Dopatruje się

24 Por. G. Ahlstrom, Psalm 89. Eine Liturgie aus dem Ritual des leidenden Königs, Lund 1959, 9n.

25 Por. O. Procksch, Jesaja I, Leipzig 1930, 358.

26 Por. B. Otzen, dz. cyt., 134.

27 Por. J. Bauer, Messianismus, w: *Bibliothologisches Wörterbuch*, Graz 1958 553.

28 Por. Gressmann, *Der Messias*, Göttingen 1929, 329 nn zaznacza, że wobec tajemniczości osoby, opisanej w Zach 9,9, zadałoby się historii izraelskiej gwałt przypisując cechy tam wymienione jakiejś osobistości historycznej.

29 Por. O. Bächli, *Israel und die Völker*, Zürich 1962: *Der König als Exponent der Abwehr*, 196n.

30 Por. A. Gelin, *Messianisme*, DBS, 1187.

31 Por. Ag 2,23; Zach 3,8 (w zestawieniu z Zach 6,12 chodzi o Zorobabela, który pochodził z rodu królewskiego); 4,7-14; 6,9-15 (koronacja arcykapłana). O Zorobabelu zob. ks. C. Jakubiec, *Stare i nowe przymierze*, Warszawa 1961, 161.

w nim blasku królestwa Salomonowego (Zach 9,10), czeka na jego triumf nad nieprzyjaciółmi i na możliwość powrotu z niewoli wszystkich dzieci Izraela.

II. EGZEGEZA OPISU O POKORNYM KRÓLU SYJONU

1) Krytyka i egzegeza tekstu Zach 9, 9—10.

Zach 9, 9: Ciesz się wielce, córo Syjonu!
 Wołaj radośnie, córo Jeruzalem!
 Oto król Twój przyjdzie ku Tobie:
 sprawiedliwy i zwycięski.
 On pokorny i siedzący na ośleciu,
 na oślątku, młodym oślicy.

10: I wytraci wozy z Efraima,
 a konie z Jeruzalem.
 Zdruzgocze luk wojenny
 i głosić będzie pokój narodom;
 władza Jego od morza do morza
 i od rzeki aż po krańce ziemi.

Radośnie witany u Zach 9,9 król Syjonu nazwany jest saddiq czyli sprawiedliwym (por. Iz 53, 11; Jer 23, 5). Przymiotnikiem saddiq zwłaszcza w czasach przed niewolą tytułowano królów na całym obszarze Syrii i Fenicji.³² Według Pisma Świętego królowie mają w imię sprawiedliwości jako pomazańcy Jahwe opiekować się ubogimi (por. Ps 71/2), 1 nn. 12-14; Jer 22, 3; 23, 5); codziennie ma król wydawać sprawiedliwe wyroki (Jer 22, 12 nn; por. 2 Sam 15, 2 n; Ps 100/1/8) i zawsze radzić się Jahwe (por. 2 Sm 23, 3 n o Dawidzie). Przez samego Jahwe ustanowiony król Izraela wie, że Bóg Jahwe nie opuści ludu, z którym zawarł On przymierze (por. 2 Król 19, 18).³³ Właśnie to przymierze z Jahwe jest dla Izraela nie tylko łaską i obietnicą, ale również podstawą sprawiedliwości, która polega na wypełnianiu religijnych obowiązków wobec Jahwe, Jego prawa. Król zaś jako przedstawiciel ludu wobec Jahwe ma dbać o to, by lud wiernie przestrzegał przymierza z Jahwe. Sprawi to król sprawiedliwy (Jer 5, 4 n; Iz 58, 2).³⁴ W tym duchu wielcy prorocy uważają sprawiedliwość za najważniejszy obowiązek króla (por. Iz 9, 5 — mowa o księciu pokoju; 11, 4n — przyszły Mesjasz będzie sprawiedliwy; 16, 5; Jer 22, 1-5; 15-17 — za rządów króla Sedecjasza); tak samo czynią księgi historyczne (por. 2 Sam 8, 15 — o rządach Dawida; 15, 4 — wypowiedź Absoloma; 23, 3 — z ostatnich słów Dawida; Ps 71(2) — królestwo Mesjasza).

Psalmy królewskie 17(8) i 117(8) wskazują, że król winien uważać doznane w służbie Jahwe upokorzenia za sprawiedliwe.³⁵ Zapewne przymiotnik saddiq w Zach 9,9 ma również i to znaczenie. Wskazują także na nie dwa następne przymioty króla Syjonu. Nosza jest imiesłowem koniu-

32 Por. F. Horst, Die zwölf kleinen Propheten. Tübingen 1954, 247 wskazuje na materiał porównawczy pod tym względem.

33 Król Ezechiasz modli się w świątyni: teraz więc, Jahwe, Boże nasz, wybaw nas — błagam — z jego ręki (Senacheryba).

34 Por. J. Bauer, w: Bibeltheologisches Wörterbuch, Graz 1959, 290 oraz J. Pedersen, Israel Kobenhavn 1958, 268.

35 Por. A. Johnson, Sacral Kingship in Ancient Israel, Cordiff 1955, 110n i 116n.

gacji nifal, mającej obok zwrotnego tutaj znaczenie raczej bierne.³⁶ Sens tego imiesłowu nastęrcza trudności, toteż komentatorzy (np. Sellin) proponują tu poprawkę na imiesłów koniugacji hifil moszi'a opierając się na lekcji Septuaginty sózon, Wulgaty liberator, Targumu fareq czyli Zbawca.³⁷ Można jednak przyjąć, że imiesłów ten podobnie jak w Ps 33, 16 oznacza tutaj stan i można go tłumaczyć „(być) zwycięskim” Przez wzgląd na kontekst, który mówi o osobie króla-Mesjasza, znaczenie tego nifal najlepiej oddaje tłumaczenie tego imiesłowu nosza' przez „zwycięski” w znaczeniu zbawienia. Król Syjonu z Zach 9,9 przybywa zwycięski do Jerozolimy: pokorny i siedzący na osłęciu.

Niektórzy uczeni usiłują przymiotnikowi 'ani wyznaczyć znaczenie dosłowne; 'ani znaczy tyle co nędzarz, oznaczałoby więc tutaj kogoś ciężko doświadczonego, nędzą dotkniętego.³⁸ Ten sam przymiotnik zachodzi w psalmach błagalnych, mówiących o uciśnionym 'ebed Jahwe (Ps 30 (1), 17; 34(5), 27; 68(9), 18; 85(6), 2.4.16; 108(9), 28; 115(6), 16; 118(9)).³⁹ 'Ebed Jahwe u Deuteroizajasza również jest uciśniony.⁴⁰ W liturgicznym dramacie święta nowego roku król, nazwany także 'ebed, też jest uciśniony przez wrogie moce; tylko ze względu na swoją godność królewską staje się znów ustanowionym przez Jahwe reprezentantem ludu i tak zwycięża.⁴¹ Widocznie więc formy od 'anah występujące często w tekstach biblijnych mówiących o 'ebed Jahwe mają odzwierciedlać przejścia króla i sługi. Jeżeli zaś teksty te zestawimy z Zach 9,9, wówczas widzimy, że król Syjonu może mieć jakiś związek z 'ebed Jahwe i ze wspomnianym dramatem liturgicznym w dniu święta nowego roku. Zwycięskiego króla Syjonu czekają również przejścia upakarzające. I On z woli Jahwe będzie nie tylko królem, ale i sługą, a przymiotnik 'ani znaczy tutaj tyle, co 'anaw czyli pokorny i ubogi.⁴²

Idea ubóstwa w literaturze hebrajskiej zarówno Biblii jak rabinów jest oczywiście znana. Pojęcie to, wyrażone w przymiotnikach takich jak misken, rasz czy 'ebjon, nabierało z biegiem czasu nawet szczególnego znaczenia przede wszystkim podczas wygnania i po nim. „Ubodzy” zdają się być w tym okresie prawdziwymi czcicielami i sługami Jahwe. Przeciwnostawieni są nawet bogaczom (por. Mądr 2,10-14; 3,6-9), podobnie jak to później czyni Nowy Testament w swojej teologii ubóstwa (por. Łk 4,18). W przeniesieniu jednak idei ubóstwa na platformę czysto duchową nie łatwo znaleźć w literaturze hebrajskiej paralele. Wydaje się, że ten sens występuje w tekstach z Qumran anewe ruah (1QM XIV, 7), zwa-

36 Por. E. Koenig, *Die messianischen Weissagungen*, Stuttgart 1923, 179n.

37 Por. L. Koehler — W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti libros* Leiden 1958, 413; F. Zorell, *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1964, 338.

38 Por. L. Koehler — W. Baumgartner, dz. cyt., 720; F. Zorell, dz. cyt., 614.

39 Por. B. Otzen, *Studien über Deuterosacharia*, Copenhagen 1964, 139.

40 Por. L. Koehler — W. Baumgartner, dz. cyt., 719: *mec unneh u Iz 53,4*.

41 Por. G. Ahlstrom, dz. cyt., 50; przegląd o tym rytuale i jego treści podaje A. Johnson, dz. cyt. 124nn, o pierwotnym znaczeniu ebed w psalmach królewskich pisze C. Lindhagen, *Servant motif in the Old Testament*, Uppsala 1950, 283n i 271.

42 Por. ks. L. Stachowiak, *Pojęcie biblijne pokory*, „Ruch Bibl. Liturg.”, 3-4 (1960), 204.

szcza jeśli zestawi się je z użytą w kazaniu na górze formułą, oi ptochoi to pneumati (Mt 5,3).⁴³

Możliwe, że wyrażenie greckie jest odbiciem wyrażenia semickiego. W takim razie problem, który się wyłania, nie tyle polega na sprecyzowaniu sposobu, w jakim należy pojęcie ubóstwa przenieść na płaszczyznę duchową, ile raczej na dokładnym ujęciu miary, w granicach której słowo greckie ptochoi zachowuje treść właściwą lub też przybiera znaczenie wyrażenia semickiego anawim. Możliwe, że Mateusz (5,3) pisząc o ptochoi ma na myśli anawim, to jest „ludzi pokornie poddających się”, ponieważ Septuaginta (szczególnie Iz 61,60) umożliwiła taką interpretację słowa hebrajskiego. W ten sposób wyrażenie ewangeliczne znajduje swoje naturalne wytłumaczenie w słownictwie, z którym zaznajamiają dokumenty z Qumran. „Ubodzy” niekoniecznie są tylko ludźmi pozbawionymi dóbr materialnych, ale są też ludźmi ożywionymi duchem pokornego oddania się Bogu. Taką postawą duszy, z gruntu religijna, zawiera w sobie usposobienie dobroci, cierpliwości i miłosierdzia również w stosunku do bliźnich, jest nawet jego naturalnym następstwem.

Zdaniem J. van der Ploega w tym miejscu słowo ani ma sens anaw i oznacza Mesjasza, który nie może być „nędznym, uciśnionym”, lecz jest „pokornym”.⁴⁴

Wiersz Zach 9,10 w tekście masoreckim rozpoczyna się orzeczeniem w pierwszej osobie: wehikrati — wytracę. Natomiast w Septuagincie i w Peszitto orzeczenie jest w trzeciej osobie, podobnie jak w dalszym ciągu całego wiersza w tekście masoreckim. Takie zmiany podmiotu i przejścia pierwszej osoby w trzecią i na odwrót spotyka się u wszystkich proroków. Są też one częste u Zachariasza.⁴⁵

Zniszczenie narzędzi wojennych, które Zach 9,10 łączy z pojawieniem się pokornego króla Syjonu, przypomina wypowiedź Micheasza (5,9-13). Znamienne jest, że Micheasz wspomina o tym bezpośrednio po opisie przyszłego Mesjasza i Jego królestwa. Pokorny król Syjonu u Zach 9,10 panować będzie również bez użycia jakiegokolwiek gwałtu i w pokoju, ponieważ sam Jahwe mocą Swoją będzie Go wspierał.⁴⁶

Władza króla pokoju rozciągać się będzie „od morza do morza, od rzeki aż po krańce ziemi” Panowanie Jego więc obejmować będzie cały świat. Przypomina to występujący w księdze Izajasza opis królestwa mesjańskiego (Iz 52 7) oraz zapowiedź ukazania się Boga (Iz 40,9 nn). Już nie jakiś król ziemski, ale sam Jahwe w Swoim pokornym królu Syjonu do takiego panowania prawo.⁴⁷ W taki sam sposób przedstawiają inne

43 Por. J. Dupont, Les ptochoi to pneumati de Matthieu 5,3, w: Neutestamentliche Aufsätze, Festschrift für J. Schmid, J. Blinzler, O. Kuss, F. Meissner, Regensburg 1963, 53-64.

44 Por. J. van der Ploeg, Les pauvres d'Israel et leur piété, Oudtestamentische Studien 7, 1950, 249; A. Gelin, Les pauvres des Yahweh, Paris 1953, 119.

45 Por. J. Sperber, Der Personenwechsel in der Bibel, ZA 32 (1918), 23-33.

46 Por. J. Pedersen, Israel, London 1959, 92.

47 Tamże, 432.

teksty biblijne panowanie króla-Mesjasza (Ps 2 i 71 (2) oraz 17/8), 44; 88(9), 26; 109(10); Mich 5,3 i Iz 11,10).⁴⁸

2) Mesjański sens literackiego opisu pokornego króla Syjonu u Deuterozachariasza

Mesjanizm Starego Testamentu obejmuje całość idei, wypowiedzi i oczekiwań, które odnoszą się do osoby Mesjasza oraz ostatecznego panowania Boga.⁴⁹

Tekst Zach 9,9-10 ukazuje triumf Mesjasza jako pokornego króla Syjonu.⁵⁰ Mówi nam o tym radość ludu, tytuły króla, Jego sprawiedliwość oraz wszystkie szczegóły tak charakterystyczne dla panowania Mesjasza: zniszczenie narzędzi wojennych (por. Oz 1,7; 2, 18; Iz 2,4; 9,3; Mich 4,3; 5,9; Ps 45(6), 10), powrót Efraima na łono zjednoczonego królestwa (por. Jer 3,6; 31,18-20) oraz szeroki zasięg granic królestwa,⁵¹ które sięgają krańców ziemi.⁵² Natchniony autor opisu wznosi się tutaj ponad ciasne ramy narodowych nadziei Izraela, a przechodzi do ogólnoludzkich przeznaczeń przyszłego króla-Mesjasza. Toteż przemawia już tutaj do całego świata. W przeciwieństwie jednak do poprzednich prorocत्व opiewających ostateczne zwycięstwo Judy i ukazujących triumfalne wejście króla-Mesjasza do Jerozolimy,⁵³ przyszły król Syjonu będzie pokorny. Na znak swojej pokory przybędzie On na ośleciu. Ewangelisci, szczególnie św. Mateusz podkreślają urzeczywistnienie się tej przepowiedni na Chrystusie w czasie Jego triumfalnego wjazdu do Jerozolimy. Św. Mateusz przejął opowiadanie o wjeździe do Jerozolimy (Mt 21,1-17) od św. Marka (MK 11,1-11).⁵⁴ Pod względem literackim przedstawia się ten epizod u św. Marka jednolicie, z punktu widzenia zaś teologiczno-mesjańskiego sytuacja nie jest tak jasna. Opis wjazdu (Mk 11,1) kontrastuje z poprzednimi wierszami opiewającymi hołd składany Chrystusowi w niedzielę palmową. Św. Mateusz zaś nie tylko skomponował wszystkie dane w jedną logiczną całość i poszerzył je o własne (por. Mt 21,4 n. 10 n. 14-16), ale ponadto nadał całemu tekstowi wyraźnie teologiczny charakter i jakieś szczególne znaczenie w ramach całej swojej ewangelii, świadomie tłumacząc w Mt 21,5 cytaty u Zach 9,9 w sensie mesjańskim. Tak też tłumaczy ten tekst Zachariasza tradycja rabiniczna.⁵⁵ Na tytuł króla, nadany Mesjaszowi, nie kładzie św. Mateusz większego nacisku. Podkreśla on nato-

48 Por. H. Gross, *Weltherrschaft als religiöse Idee im Alten Testament*, Bonn 1953, 70nn.

49 Por. ks. L. Stefaniak, *Messianische oder eschatologische Erwartungen in der Qumransekte*, w: *Neutestamentliche Aufsätze, Festschrift, Regensburg 1963*, 295.

50 Por. A. Gelin, *Messianisme*, DBS, 1187n.

51 Por. L. Deneffeld, *Le messianisme*, DT, X, 1486: wcielenie tych terytoriów do królestwa teokratycznego oznacza przyjęcie kultu Jahwe przez ich mieszkańców.

52 Por. F. Nötscher, *Zwölfprophetenbuch*, w: *Echter Bibel*, Würzburg 1957, 826

53 Por. S. Bullough, *Zacharias*, w: *A catholic commentary on Holy Scripture*, New York 1953, 696.

54 Por. W. Trilling, *Der Einzug in Jerusalem Mt 21,1-17*, w: *Neutestamentliche Aufsätze, Festschrift, Regensburg 1963*, 303-07.

55 Por. H. Strack — P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, I, München 1956, 842-44.

miast, że ów król nie przybędzie jak inni władcy na bojowym koniu, ale na łagodnym osłęciu.⁵⁶ Przez nazwanie króla prays — łagodnym — i opuszczenie wymienionych u Zachariasza (według Septuaginty) przymiotników dikajos kai sozon, św. Mateusz jeszcze bardziej podkreśla to przeciwieństwo. Osłę, na którym przybywa Mesjasz, jest nie tylko wyrazem łagodności Jezusa, ale ma zapewne również związek ze starą tradycją sięgającą czasów Jakuba i Sędziów (por. Rdz 49,11; Sędz 10,4; 12,14).⁵⁷ Łagodność króla-Mesjasza u św. Mateusza odpowiada ważnemu aspektowi w wizji Jezusa,⁵⁸ który jako syn Dawida przybywa w imieniu Jahwe.

W Zachariaszowej koncepcji Mesjasza słusznie podkreśla się elementy archaiczne.⁵⁹ Niektóre z przytoczonych przez Zachariasza cech, szczególnie pokora i charakter pokojowy Mesjasza, przemawiają jednak za tym, że Jego obraz jako króla i pokornego sługi powstał w epoce późniejszej. Toteż w ostatecznej jego formie należałoby go umieścić w czasach po niewoli raczej.⁶⁰ Przeplatanie się dawnych elementów z nowymi nasuwa następujący wniosek: autor, który w głębi duszy ma wryty swój wyraźny obraz Mesjasza-króla i pokornego sługi i takim Go przedstawia, chce równocześnie trzymać się tradycyjnych koncepcji i w tym duchu krzepić umysły nadziejami mesjańskimi.⁶¹

Ten sam temat, widoczny w opisie kolejnych etapów działalności pokornego króla Syjonu mającej na celu zbawienie zjednoczonego pod Jego berłem ludu wybranego, porusza Deuterozachariasz w 11,4-17; 12,10-13,1 oraz 13,7-9. Podobieństwo wątku literackiego łączy przepowiednie o śmierci pasterza i o sędzie nad trzodą (Zach 13,7-9) z alegorią o dwóch pasterzach (Zach 11,4-17). Przepowiednie te łączą się u Zach 9,9-10 i Zach 12,10-13.⁶² „Przymierze zawarte z wszystkimi ludami”, o których mówi pasterz u Zach 11,10, jest odpowiednikiem pokoju, który król-Mesjasz ustanowił pomiędzy wszystkimi narodami. Dobry pasterz u Zach 11,4nn, wysłannik, „którego przebodli” z Zach 12,10 oraz pasterz Jahwe z Zach 13,7n, to nie kto inny tylko Ten, którego Deuterozachariasz ukazał w 9,9-10. Tytuł dobrego pasterza z Zach 11,4nn, opieka Jahwe nad swoim wysłannikiem w 12,10nn, nazwanie Go w Zach 13,7 mężem, któremu Jahwe zaufał, stanowi niejako rozwinięcie pojawienia się Mesjasza, pokornego króla pokoju z Syjonu w Zach 9,9 oto król Twój przyjdzie ku Tobie.

Trzeba tu jednak zaznaczyć, że każdy z tych poematów ukazuje różne aspekty działalności Mesjasza. W pierwszym widzimy pojawienie się króla, który powitany okrzykami radości ustanowi pokój powszechny. W drugim poemacie (Zach 11,4-17), pasterz napotyka złą wolę ludu, który

56 Por. J. Renié, *Manuel d'Écriture Sainte*, III, Paris 1960, 403.

57 Por. O. Michel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, V, Stuttgart 1954, 283-87.

58 Por. G. Borkmann, G. Barth, H. Held, *Überlieferung und Auslegung im Matthäusevangelium*, Neukirchen 1960, 33n. 117-24.

59 Por. A. Weiser, *Einleitung in das Alte Testament*, Göttingen 1957, 221.

60 Por. P. Lamarche, *Zacharie IX—XIV*, dz. cyt. 45.

61 Por. L. Koehler, *Theologie des Alten Testaments*, Tübingen 1953, 220. Już król Dawid wie, że autorytet, który posiada, płynie od Boga, a on sam jest tylko sługą (2 Sam 7,18).

62 Por. P. Lamarche, dz. cyt., 110.

Go odrzuca ze wzdrgną. W trzecim (Zach 12,10-13-1), wysłannik Jahwe zostaje przebity, ale skruszony lud z łaski Jahwe odnajduje drogę do nawrócenia się i zbawienia. W czwartym wreszcie (Zach 13,7-9), cios spotyka nie tylko samego pasterza, ale cały naród spotykają ciężkie doświadczenia.

III. PARALELE POMIĘDZY „POKORNYM KRÓLEM SYJONU” U DEUTEROZACHARIASZA A „SŁUGĄ JAHWE” U DEUTEROIZAJASZA

Niektórzy uczeni współcześni widzą pewną wzajemną zależność pomiędzy Deuterozachariaszowym opisem pokornego króla-Mesjasza, a opisem Sługi Jahwe u Deuteroizajasza (Iz 40-55). Po raz pierwszy zwrócił uwagę na możliwość zależności Deuterozachariasza od Deuteroizajasza A. van Hoonacker.⁶³ A. Condamin stara się dowieść, że Deuterozachariasz pisząc rozdziały 9-14 „znał i miał przed sobą poematy o Słudze Jahwe”.⁶⁴ I. Dennefeld odnajduje u Deuterozachariasza pod nieco odmienną formą proroctwa Deuteroizajasza o Słudze Jahwe i przeprowadza paralele pomiędzy nimi.⁶⁵ Podobnie czyni M. J. Lagrange⁶⁶ oraz J. van der Ploeg.⁶⁷ C. North też sądzi, że opis króla-Mesjasza Zach 9,9 jest reminiscencją Sługi Jahwe z Izajasza.⁶⁸ W Eichrodt rezonans tej przepowiedni widzi u Deuterozachariasza.⁶⁹ E. Ellinger też zastanawia się nad problemem, czy postać Sługi Jahwe z Izajasza 53 nie stanowi tła dla Zachariasza.⁷⁰ A. Gelin wyliczając różne wpływy, które krzyżują się w poemacie Zach 9,9, na pierwszym miejscu stawia Izajasza 40-55.⁷¹ Postać pokornego króla Syjonu Zach 9,9 zdaniem jego nie jest pozbawiona kontaktu ze Sługą Jahwe, a uniwersalizm w opisie tej postaci zależy właśnie od tego kontaktu. M. Delcore, który występuje przeciw propozycjom P. Lamarche'a,⁷² uważa, że można tu mówić tylko o podobieństwach a nie o zależności.

1) Podobieństwo literackie Iz 40-55 i Zach 9,9

Pewnych reminiscencji i podobieństwa do opisów Deuteroizajasza można dopatrywać się u Deuterozachariasza w jego opisie pokornego króla Syjonu: oto król Twój przyjdzie ku Tobie, sprawiedliwy (saddiq) i zwycięski (nosza), On pokorny (ani). A. Gelin wskazuje na tekst Iz 45,21-25,⁷³ gdzie odnajdujemy także saddiq i nosza. „Bóg sprawiedliwy i zwycięski (także w sensie zbawienie) nie istnieje prócz Mnie, zwróćcie się ku Mnie” Tekst ten nasuwa możliwość, że Deuterozachariasz

63 Por. Les douze petits prophètes, Paris 1908, 654.

64 Le sens messianique de Zach 12,10, RSR 1 (1910), 55.

65 Messianisme, DTC, 1488.

66 Le judaisme avant Jesus Christ, Paris 1931, 381.

67 Les chants du Serviteur de Jahvé dans seconde partie du livre d'Isaie, Paris 1936, 153.

68 The Suffering Servant in Deutero-Isaiah, Oxford 1948, 6.

69 Theologie des Alten Testaments, Stuttgart 1948, I, 246.

70 Das Buch der zwölf kleinen Propheten, II, Göttingen 1950.

71 Messianisme, DBS, 1187.

72 Un probleme de critique textuelle et d'exégèse, RB 58 (1951), 189-99; Les sources du Deutero-Zacharie et ses procédés d'emprunt, RB 59 (1952), 385-411.

73 Messianisme, DBS, 1188.

przedstawiając pokornego króla Syjonu znał tę przepowiednię w powołaniu przez Jahwe Cyrusa i wezwaniu doń wszystkich narodów, aby je zbawić.

C. North opowiada się za możliwością przybliżenia przymiotników *saddiq* i *ani* u Zach 9,9, a *saddiq* i *a'aneh* u Iz 53,11 oraz 53,7.⁷⁴

Jeśli chodzi o porównanie tekstu Zach 9,9 z przedstawionym u Iz 42, 1n Sługą Jahwe, to stwierdzić należy, że obrazy użyte przez obydwu proroków, choć wyrażają pokrewne idee, nie są jednak identyczne. Zwycięski (dzięki pomocy Jahwe) i pokorny król Syjonu oznajmiający pokój narodom u Deuterozachariasza jest u Deuteroizajasza Sługą, którego Jahwe wspiera — „nie będzie On wołał i nie podniesie głosu, Jahwe uczynił Go światłem narodów”

Istnieje więc pomiędzy obu prorokami podobieństwo i paralelizm idei, lecz trudno stwierdzić jakąś pozytywną zależność literacką, zarówno gdy chodzi o terminologię jak i same obrazy.⁷⁵ Deuterozachariasz poruszał tylko pewne podobne idee lub tematy, ale nie był zależny od tekstu.⁷⁶

2. Związki teologiczne pomiędzy „Sługą Jahwe” a opisem „pokornego króla Syjonu”

W drugiej części księgi Izajasza zwanej Deuteroizajaszem znajdują się cztery poematy o Słudze Jahwe. Iz 42,1nn przedstawia Sługę Izraelowi, Iz 49,1nn narodom, Iz 50,4nn opisuje ufność Sługi, Iz 52,13-53,12 mówi o Jego męce i wywyższeniu. U Deuterozachariasza znajdują się również cztery poematy odnoszące się do pokornego króla Syjonu. Pomiedzy nimi istnieje pewien paralelizm i wyjaśniają się one nawzajem. Podobnie jak pierwszy poemat u Iz 42,1nn ukazuje Sługę Jahwe, Zach 9,9 przedstawia pokornego króla Syjonu. We fragmencie Zach 11,4nn ukazuje wysiłki dobrego pasterza o ocalenie Swojej trzody, która Go odtrąca. Taka sama idea przewodnia cechuje drugi poemat o Słudze Jahwe u Iz 49,4. W Zach 12,10-13,1 oraz 13,7-9 mowa jest o śmierci pasterza, podobnie jak u Iz 52,13-53,12 w pieśni o mężu boleści.

Sługę Jahwe występującego we wszystkich czterech poematach Deuteroizajasza wyznaczył Jahwe do misji kierowania ludem izraelskim. Pokorny król Syjonu u Deuterozachariasza (Zach 9,9) staje się pasterzem (Zach 11), reprezentantem Jahwe. Nazywa Go Jahwe Swoim pasterzem i mężem, któremu zaufał (Zach 13,7).⁷⁷ U Deuterozachariasza widać więc wyraźny rozwój idei i terminologii. Pokorny król Syjonu sprawuje nie tylko władzę, ale stoi w poufałych stosunkach z Jahwe.

Tytuły pokornego króla Syjonu odpowiadają treści terminu „Sługa Jahwe. Jednak trzeba podkreślić, że i tutaj występują różnice. Termin „oto Sługa Mój” ukazuje treści religijne łączące Sługę z Jahwe. Natomiast wyrażenie „oto Król Twój” uwydatnia urzeczywistnienie obietnic

⁷⁴ The Suffering Servant in Deutero-Isaiah, Oxford 1948, 6.

⁷⁵ Por. A. Robert, Les attaches littéraires de Prov. 1-9, RB 44 (1952), 515.

⁷⁶ Por. M. Delcor, Les sources du Deutero-Zacharie et des procédés d'emprunt, RB 59 (1952), 408; M. Delcor, w: La Sainte Bible, VIII, Paris 1964, 554.

⁷⁷ Geber amiti, por. F. Zorell, Lexicon hebraicum et aramaicum, 609.

mesjańskich i zbawienie ludu. Obydwa te określenia cechują pewne elementy wspólne. Sługa Jahwe u Deuteroizajasza przynosi sam zbawienie ludowi (Iz 53). U Deuterozachariasza lud może się zbawić tylko przez wewnętrzne i religijne nawrócenie (Zach 12,10nn). U Deuteroizajasza (Iz 42,1) Jahwe wspiera Swego Sługę, którego „podtrzymuje” oraz w którym „znalazła upodobanie dusza Jego” U Deuterozachariasza (Zach 9,9-10) Jahwe również wspomaga króla Syjonu, pokornego Mesjasza.⁷⁸

Pokora i cichość zdają się być istotnymi przymiotami Sługi Jahwe u Deuteroizajasza (Iz 42,2): „on nie będzie wołał i nie podniesie krzyku na dworze” Deuterozachariasz wyraża tę ideę innym obrazem: pokorny król Syjonu jedzie na osłęciu.

Misja zarówno Sługi jak i pokornego króla nie ogranicza się tylko do Izraela, lecz rozciąga się na wszystkie narody. Deuteroizajasz głosi, że Sługa Jahwe „niesie prawo narodom” Tę koncepcję religijną Deuteroizajasza (Iz 42,1) Deuterozachariasz (Zach 9,9) przeniósł w dziedzinę pokoju i pomyślności. Uniwersalizm panowania Sługi dosięgnie krańców ziemi. On „utrwali prawo na ziemi, a słowa Jego nauki wyczekiwać będą wyspy” (Iz 42,4). Deuterozachariasz (Zach 9,10) przenosi dzieło króla z terenu idei moralno-religijnych na teren bardziej doczesny i konkretny. Jego panowanie rozciągnie się od morza do morza, od rzeki aż po krańce ziemi.⁷⁹

Równocześnie trzeba jeszcze raz podkreślić, że niektóre podane przez Deuterozachariasza cechy Mesjasza, zwłaszcza Jego pokora, są obce koncepcjom mesjańskim panującym wówczas w Izraelu. Związki więc pomiędzy Deuteroizajaszem a Deuterozachariaszem nie mogą być tylko czysto przypadkowe (zwłaszcza Iz 42 i Zach 9,9). Jednak w odniesieniu do Deuteroizajasza koncepcję mesjańską Deuterozachariasza cechuje inne stanowisko. Wybrał on mianowicie drogę pośrednią pomiędzy postacią Sługi cierpiącego rozwijającego działalność w dziedzinie duchowej, a oczekiwaniem rządów Mesjasza opartych na pomyślności doczesnej. Deuterozachariasz w swych koncepcjach wychodzi od nieszczęścia niweczącego nadzieje na pomyślność doczesną, by przejść ku coraz bardziej uduchowionej idei zarówno samego Mesjasza jak i Jego dzieła zbawienia, które On ma dokonać.

Egzegeza tekstu Zach 9,9-10 opisującego pojawienie się pokornego króla Syjonu prowadzi do wniosku, że w teologii mesjańskiej Deuterozachariasza, sam Bóg Jahwe chce w sprawiedliwości i pokoju panować nad całą ziemią przez Swego pokornego króla, Swojego Sługę. Wizję tego pokornego króla Syjonu, który jest przyszłym Mesjaszem, chce prorok krzepić umysły i serca współczesnych. Zestawienie tego niewątpliwie mesjańskiego tekstu ze sławnymi poematami o Słudze Jahwe pozwala stwierdzić, że Deuterozachariasz dobrze znał naukę proroków, którzy przed nim rozwijali swą działalność. Dzięki gruntownemu wgłębieniu się w lite-

⁷⁸ Por. L. Koehler, *Theologie des Alten Testaments*, 16.

⁷⁹ Opisując powszechność panowania pokornego króla Syjonu w rozdziale 11 zda się Deuterozachariasz szukać także natchnienia u Izajasza 42,6: dałem Cię na przymierze ludu i na światłość narodów. Wzbudzony przez Jahwe pasterz chwycił u Deuterozachariasza za dwie laski: jedną symbolizującą braterstwo pomiędzy Judą a Izraelem, drugą wyobrażającą przymierze zawarte z wszystkimi narodami.

raturę proroków i historię Bożego Objawienia pragnął on dalszego rozwoju tego Objawienia.⁹⁰ Deuterozachariasz nie tylko przejmuje i rozwija poprzednie prorocтва, ale także przekształca zapatrywania izraelskie na posłannictwo Mesjasza. Głosi on, że sam Jahwe pokieruje wydarzeniami tak, że Izrael jedynie w pokornej ufności w pomoc Boga Jahwe znajdzie zbawienie. W epoce, w której współcześni upatrywali w członkach dynastii Dawidowej takich, jak Jozjasz czy Zorobabel oczekiwanego Mesjasza, Deuterozachariasz opisuje i zapowiada prawdziwego Mesjasza. Prorok ten jakby zestawia i przewiduje różne następujące po sobie etapy rozwoju zapatrywań na Mesjasza i wiary w Niego. Miały one znaleźć swoje spełnienie dopiero przez Jezusa Chrystusa. Deuterozachariasz wprowadzić nie określa jeszcze właściwej Mesjaszowi Boskiej natury. Nadaje Mu jednak tytuł króla i mówi o Jego bliskości z Bogiem Jahwe. Tym samym Deuterozachariasz przyczynił się do lepszego zrozumienia posłannictwa Chrystusa Pana, który sam wypełnił te pisma (por. Łk 24,6nn 24,45). W Nim jedynie owa tajemnica splatająca moc królewską z pokornym poniżeniem znalazła swoje urzeczywistnienie. Stąd też łatwo zrozumieć, dlaczego Chrystus, a za Nim ewangeliści powołują się tak często nie tylko na Izajasza, ale i na Zachariasza. Obaj ci prorocy bowiem pomagali wyświecić wyczerpująco i pełniej ukazać misję zbawczą Mesjasza. W ten sposób teksty Deuterozachariasza dostarczyły powstającemu chrześcijaństwu oparcia i uzasadnienia.

90 Por. ks. J. Homerski, Nowe spojrzenie na kompozycję księgi Zachariasza (9-14), „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” KUL 13, 1966, 73.